

Дмитро ФУРМАНЧУК

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

Електронна пошта: holodnyuyar@ukr.net,

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1918–1922 рр. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ХОЛОДНОЯРСЬКОГО РУХУ ОПОРУ РОСІЙСЬКИМ ОКУПАНТАМ

У статті виявлено зв'язки між подіями столітньої давнини та викликами, з якими стикається Україна сьогодні. Автор виявив і структурував джерельну базу, зокрема спогади учасників селянського повстанського руху на Чигиринщині (1918–1922 рр.), з'ясував її повноту для здійснення в майбутньому досліджень організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру, визначив основні джерела та здійснив їх короткий огляд. Основний акцент було зроблено на спогадах безпосередніх учасників тих подій, а також архівних та опублікованих документах. Робиться висновок, що спогади учасників визвольних змагань 1918–1922 рр. є різноманітними та достатніми для комплексного дослідження в подальшому.

Ключові слова: Холодний Яр, селянський повстанський рух, національно-визвольні змагання, спогади, джерела.

Постановка проблеми. Розпочата 20 лютого 2014 р. гібридна збройна агресія російської федерації проти України переросла у широкомасштабне вторгнення російських збройних сил 24 лютого 2022 року. На території України розгорнувся наймасштабніший воєнний конфлікт з часів Другої світової війни, який треба трактувати як відкритий геноцид українського народу. Протидіючи російській збройній агресії, Україна стала на захист об'єднаної демократичної Європи та всього демократичного світу. Збройне протистояння не лише змінило погляди на воєнне мистецтво, тактику та стратегію театру бойових дій, а й змусило докорінно переглянути й дослідити численні «білі плями» становлення української державності, особливо періоду національно-визвольних змагань 1917–1922 років.

Незважаючи на копітку працю дослідників упродовж останніх десятиріч, чимало аспектів теми селянських повстань того часу й дотепер залишаються маловивченими. Здебільшого, увагу істориків привертає антибільшовицька складова руху опору певних регіонів або осіб, що часто призводить до вироблення однобічних поглядів або неврахування інших важливих сюжетів та

подій з історії українського повстанства. Зокрема, недостатньо вивченим у джерелознавстві залишається селянський повстанський рух, що виник у період 1918–1922 рр. на території Чигиринського повіту Київської губернії (сучасні Чигиринський, Кам'янський райони Черкаської області) з центром в урочищі Холодний Яр.

Холодноярський рух опору став прикладом якісної та успішної самоорганізації збройного протистояння проти більшовицького режиму та російських білогвардійців, виявом української волелюбності, продовженням козацьких традицій. Тому організаційна та бойова діяльність визвольної боротьби у Холодному Яру створює інтерес для науковців, освітян, дослідників та громадських активістів. Приклад визвольної боротьби холодноярців становить величезний виховний потенціал та викликає інтерес до минулого України.

За радянських часів український повстанський рух в Україні 1918–1922 і пізніших років замовчувався або ж знеславлювався як «бандитизм», учасники якого не мали будь-яких ідейних, соціальних чи політичних мотивів. Ця тема була закритою, під грифом «цілком таємно», що виключало можливість її наукового вивчення.

За незалежної України інтерес до селянської повстанської боротьби у Холодному Яру 1917–1922 рр. значно зріс. Розсекречені архівні матеріали цього періоду значно зміцнили джерельну базу дослідження. Як наслідок, тематика холодноярського руху опору була представлена в основному спогадами сучасників. Починаючи з 90-х років до наукового обігу ввійшла велика кількість архівних документів, що обумовило появу значної кількості як наукових робіт, так і художніх творів, присвячених селянській повстанській боротьбі. При цьому автор вважає, що найбільше досліджень на цю тему здійснив Роман Коваль. Саме він відновив інтерес до історії Холодноярської організації, завдяки його зусиллям та ініціативі ця тема набула загальнонаціонального значення, стала важливою складовою історичної пам'яті. Доробок дослідника складає більше 80 праць різного жанру з повстанської проблематики та антибільшовицької селянської повстанської боротьби, а також періоду становлення та існування УНР.

Метою статті є виявлення, аналіз та структурування спогадів учасників визвольних змагань як джерельної бази селянського повстанського руху на Чигиринщині (1918–1922 рр.), а також з'ясування її повноти для здійснення в майбутньому досліджень організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Темі дослідження джерел холодноярського руху опору російським окупантам серед сучасних українських дослідників присвятили свої розвідки Ю. Митрофаненко, М. Ковальчук, В. Савченко, В. Лободаєв, П. Стегній, М. Бухальська, О. Вертій, О. Вовк, І. Дахно, Н. Павликівська, В. Щербатюк, Д. Красносілецький, О. Літовко, Р. Коваль. Але найбільш змістовні дослідження здійснив Сергій Лунін. Його праці щодо Холодноярської організації ґрунтуються на історичних джерелах, вперше залучених до наукового обігу. С. Лунін здійснив ретельну верифікацію фактів, котрі спростували деякі неточності, що увійшли до української історіографії.

Джерельну базу селянської повстанської боротьби на Чигиринщині умовно можна поділити на такі категорії:

- першоджерела та праці безпосередніх учасників, опубліковані, головним чином, в українській діаспорі (Ю. Горліс-Горський, І. Лютий-Лютенко, М. Омелянович-Павленко та ін.);
- маловідомі мемуари учасників визвольної боротьби (генерали Армії УНР – Ю. Тютюн-

ник, В. Петрів, П. Дяченко, О. Вишнівський, А. Пузицький, О. Удовиченко, М. Капустянський та багато ін.);

- спогади сучасників холодноярського руху опору (М. Дорошенко «Стежками Холодноярськими», Я. Водяний «Вільне Козацтво в Чигирині», С. Полікша «Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру в 1919 р.» та ін.);
- згадки уповноважених з боротьби із бандитизмом, ліквідаторів повстанських загонів, працівників ЧК та ГПУ (чекістів) (Б. Козельський «Шлях зрадництва і авантур» та ін.);
- збірники опублікованих документів (Колектив авторів «Героїзм і трагедія Холодного Яру», Р. Коваль «Коли кулі співали», «Чорний ворон», усього більше 80 різноманітних книг та видань);
- архівні документи Державної архівної служби України;
- періодичні наукові видання («Літопис Червоної калини» – історико-літературне ілюстроване видання, «Всесвіт» – український журнал світової літератури тощо);
- музейні фонди (експозиція «Холодний Яр – земля вільних» Медведівського краєзнавчого музею філіалу «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та ін.);
- документальні фільми та фото («Холодний Яр. Воля України або смерть» (2014) тощо).
- Безпосереднім об'єктом досліджень джерельної бази історії Холодного Яру являється масив документів, що зберігаються в архівних установах України та росії:
- відозви та звернення Інформаційного бюро Повстанського комітету Холодного Яру¹;
- звіти про боротьбу з холодноярськими повстанцями;
- судові справи отаманів, що зберігаються в архіві СБУ²;
- розсекречені документи Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України та особових справ керівників руху опору в екзилі³;

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 116. Арк. 105.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 4449. Т. 1. Арк. 231.

³ Галузевий Державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України).

- дані розвідки збройних сил півдня росії (ЗСПР) про холоднорських повстанців в умовах бойових дій в Україні в 1919 р., які до наукового обігу ввів історик М. Ковальчук тощо.

На думку автора, незважаючи на значний масив нарративних досліджень із цієї тематики, бракує узагальнюючої аналітичної праці, що дозволила би проаналізувати спогади учасників зазначеного періоду та джерельну базу для проведення комплексного дослідження Холоднорської організації у подальшому.

Виклад основного матеріалу. Холоднорська організація вважалася одним із найбільших осередків повстанського руху періоду визвольних змагань 1918–1922 років. Незважаючи на всі зусилля, більшовикам довгий час не вдавалося знешкодити селянські збройні повстання у цій місцевості. Добре організовані, озброєні та патріотично налаштовані селянські загони були недовсяжними у лісових нетрях Чигиринщини. «Розбиті банди розсіюються по лісах і болотах, інколи навіть збираються в особливих місцях, зручних для укріплення і перетворюють їх на справжні фортеці, звідки час від часу влаштовують вилазки на ближчі населені пункти. Таким місцем є, наприклад, Холодний Яр, збудований у часи Запорізької Січі. Він простягається на 30 верст у довжину і 15 у ширину, його перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні сили Червоної армії», – змушений був констатувати один із більшовицьких командирів⁴.

Які ж першоджерела чи спогади учасників холоднорського руху опору російським окупантам можна вважати першими? Джерелами пошуку істини про визвольні змагання, українських героїв стали документальні матеріали українських істориків, громадських діячів, колишніх учасників повстанського руху, письменників. Зокрема, такою книгою став документальний роман Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» (2006). Книга розповідає про збройну боротьбу за Українську державу під жовто-блакитним прапором Холодного Яру. Події відбуваються на теренах сучасних Черкаської, Кіровоградської та Вінницької областей, у Києві, Полтаві й на території Польщі. Проте доктор історичних наук, професор Ю. Митрофаненко зазначає: «Ю. Горліс-Горський не був автором перших спогадів та історичних праць про події в Холодному Яру. Поява його роману була

спричинена мемуарами інших учасників революційних подій в Україні, у яких вони згадували про холоднорських повстанців. Традиційно історію українського визвольного руху починали писати її вороги – працівники ЧК та ГПУ (чекісти)» (Митрофаненко, Ю. 2016, с. 82). з цим можна погодитися, бо, на думку автора, одним із перших, хто висвітлив боротьбу холоднорців, був чекіст Б. Козельський «Шлях зрадництва й авантур» (Козельський, Б. 1926). Брошура вийшла в серію із жовто-блакитним прапором і тризубом на обкладинці у 1927 р., і містить розділ, присвячений Холодному Яру. Тобто з упевненістю можна сказати, що вже до появи роману Ю. Горліса-Горського було певне особливе ставлення до холоднорського руху опору.

Заслуговує на увагу стаття Семена Найдена «Холоднорська держава», опублікована в українському журналі світової літератури «Всесвіт» у тому ж 1927 році. Автор називає отамана Василя Чучупака «диктатором Холодного яру» (Найден, С. 1927, с. 10).

Ще одним із творів, що побудили Ю. Горського написати свої спогади у вигляді роману, можна віднести публікацію статті Михайла Середи у «Літописі Червоної Калини» у 1931 р. у Львові під назвою «Холодний Яр», у якій подає коротку інформацію про визвольну боротьбу в Холодному Яру та описує діяльність отамана Чучупака та Уварова (Середа, М. 1931, с. 11). Ю. Горліс-Горський критично оцінював дану статтю, дивуючись «не повні правдивому освітленню нашої боротьби за незалежність, якої одною з найяскравіших сторінок є майже чотирилітня повна героїзму, кривава епопея Холодного Яру. ... Хліб-сіль, зустрічі з дзвонами, патетичні промови... – все це не мало місця в суворих обставинах боротьби на Чигиринщині...» (Горліс-Горський, Ю. 2012).

Першою працею, що викликала масовий інтерес до повстанської боротьби селян проти встановлення більшовизму на Чигиринщині, стали спогади хорунжого 2-го Запорозького кінного полку Армії УНР, а згодом осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру – Юрія Горліса-Горського (справжнє ім'я Юрій Юрійович Городянин-Лісовський, у підпіллі «Залізняк», «Горський», «Горлиця»). У 1934 р. у Львові вийшов перший том «Холодного Яру» (Горліс-Горський, Ю. 2010). Невдовзі роман набув великої популярності серед українців Галичини, тому що спогади сприймалися як пригодницький твір. Під впливом деяких обставин із лютого 1920 р. до весни 1921 р. Ю. Горліс-Горський перебував безпосе-

Ф.1. Спр. 1812. Т.1. Арк. 231, 344–346; Спр. 12623. Т. 2. Арк. 479.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 116. Арк. 105.

редньо у Холодному Яру. У спогадах розкриваються різні аспекти холодноярського руху опору: ідейна мотивація і патріотизм, склад та структура повстанської організації, повстанські керівники, перебіг основних бойових дій, відносини із іншими збройними повстанськими середовищами. Крім того, спогади доповнені розповіддю про підпільну роботу в Києві у 1922–1923 рр., протистояння із чекістами, ув'язнення, поневірвання та втечу до Львова. Але в основному частина спогадів присвячена саме історичним подіям навколо місцевості Холодний Яр. Автор роману зазначає, що назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного з багатьох ярів, а стала символізувати цілу місцевість, усю збройну організацію. У лавах його повстанців можна було зустріти полтавців, херсонців, галичан, тавричан, козаків із Кубані та Дону. Тобто холодноярський рух опору не був чимось, на зразок багатьох повстанських загонів, а діяв винятково з політичними гаслами УНР.

Згадує Ю. Горліс-Горський і про широко практиковане більшовиками у боротьбі проти повстанців взяття заручників. Автор пригадує, що до повстанців потрапив документ із архіву подільської ЧК, у якому Дзержинський радить місцевим чекістам «масово розстрілювати осіб, стосовно яких є хоч підозра. Необхідно розстрілювати й тих, хто має вплив на населення або користується повагою – навіть якщо він і не виступав проти соввласті» (Горліс-Горсткий, Ю. 2010, с. 316).

«Холодний Яр» Горліса-Горського є прикладом рідкісного і дуже вдалого поєднання. З одного боку, це спогади – справжнє історичне джерело, з іншого – пригодницький роман, який легко читати, і привертає увагу масового читача. Юрій Горліс-Горський розповідає про те, що сам пережив, а також події, які добре пам'ятає. Тому, на думку автора, це – надійне як для мемуарів історичне джерело.

Крім Ю. Горліса-Горського, про холодноярський рух опору писали свідки тих подій: М. Дорошенко (Дорошенко, М. 1973), І. Лютий-Лютенко (Лютый-Лютенко, І. 1986), С. Полікша (Полікша, С. 1933) та Ю. Степовий (Степовий, Ю. 1947). Їхні спогади відтворюють окремі фактографічні моменти з історії повстанської боротьби в Холодному Яру, але у цілому ґрунтуються на мемуарах Ю. Горліса-Горського.

Одним із важливих джерел є спогади Михайла Дорошенка «Стежками холодноярськими. Спогади 1918–1923 років», опубліковані у Філадельфії (США) у 1973 році. М. Дорошенко як безпосе-

редній учасник руху опору свідчить про дружні відносини між вояками Армії УНР та холодноярцями, котрі носили жовто-блакитні стрічки як відзнаки. Автор, описуючи структуру холодноярської повстанської організації, вказує, що «з усіх дрібних частин сільських самоохорон твориться один військовий загін, підпорядкований Військовій Раді, а зокрема командирові Чучупакові. Для більшої рухливості й оперативної діяльності загін розбивається на дві сотні, які в свою чергу діляться на чотири рої. Ця військова частина підіймає жовто-блакитний прапор і оголошує своє кредо: За Самостійну Україну, за Центральну Раду, за права, оголошені 4-м Універсалом» (Дорошенко, М. 1973, с. 58).

Особливими для розуміння холодноярського повстання є спогади Івана Лютого-Лютенка (псевдо «Іван Гонта») «Вогонь з Холодного Яру. Спогади», видані у Детройті (США) у 1986 році. Автор не тільки був активним учасником холодноярського руху опору, а й обраним Головним отаманом Холодного Яру (1920–1922 рр.). І. Лютый-Лютенко свідчить про підтримку повстанцями контактів із урядом УНР.

Наступне джерело з'являється в історико-літературному щомісячному ілюстрованому виданні львівського видавництва «Червона Калина», яке виходило впродовж 1929–1939 років. Місячник публікував матеріали про визвольні змагання 1917–1921 рр., спогади, бібліографії, огляди книжок міжвоєнного періоду, автографи та документи. Так, в одному з номерів за 1933 р. опубліковані спогади Сергія Полікши, колишнього старшини Української Визвольної Армії, який просто із шкільної лавки пішов у повстанці в Холодному Яру до отамана Пивоваренка (був начальником кулеметної команди у григор'євського отамана Федора Уварова, який об'єднався зі збройними силами Холодного Яру).

Крім згаданих праць, уривки зі спогадів сучасників холодноярського повстання увійшли до збірника «Героїзм і трагедія Холодного Яру» (Коваль, р. (ред.). 1996). Разом зі спогадами М. Дорошенка, І. Лютого-Лютенка, до збірника увійшли документи та роботи Якова Водяного «Вільне Козацтво в Чигирині», спогади С. Полікши «Кубанець Уварів – отаман Холодного Яру», а також уривки із забороненої у 1930-х рр. книги Б. Козельського «Шлях зрадництва і авантур». Збірка була видана під загальною редакцією Романа Ковалю у співпраці з однодумцями: Г. Гребенюком, А. Демартином, В. Коротенком, В. Ластовським, С. Лук'яненком та іншими.

Також свої спогади про Холодний Яр залишили учасники Першого зимового походу, зокрема генерал Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко (Ковальчук, М. А. (упоряд.). 2007) та підполковник Армії УНР О. Доценко (Доценко, О. 1932, с. 237). У спогадах зазначається, що під час Зимового походу командування армії усупереч позиції Ю. Тютюнника уважно ставилося до повстанського руху і ставило собі за мету його впорядкування.

Військовій діяч доби УНР та історик Олександр Доценко згадує повстанських отаманів Холодного Яру, які наполегливо «співпрацювали» з Армією УНР під час Зимового походу та «виступали під гаслом Української Народної Республіки». Учасник тих подій зазначає відомості про співпрацю холодноряців із керівником повстанців Катеринославщини та Херсонщини отаманом Гулим-Гуленком.

Також описує своє перебування у Холодному Яру в лютому 1920 р. Петро Дяченко, український військовий діяч, командир Чорних запорожців: «19 лютого рушили далі на с. Грушківку через історичний Холодний Яр. Яке козацьке серце не завмирало, переходячи через р. Тясмин і ступаючи на доріжки Холодного Яру? Дух преславної, хоч і сумної, минувшини України витав над цим густим, непролазним лісом. Козаки з цікавістю розглядалися навкруги. Балачки велись тільки про минуле. Імена [Максима] Залізняка та [Івана] Гонти лунали в повітрі» (Дяченко, П. 2010, с. 65). Зазначені спогади побачили світ у 1959 році. Автор зазначає, що мемуари більше схожі на неймовірні поетичні легенди про козаків, їх героїчні події, розбиття переважаючого ворога, боротьбу на смерть, жупани-оселедці тощо. Але полк Чорних запорожців (повна назва – кінний дивізіон 2-го Запорізького полку (згодом 1-го полку Чорних запорожців) – військове формування кавалерії армії УНР дійсно свого часу був легендарним з'єднанням зі своїми козацькими традиціями та історією. Якщо роман «Холодний Яр» Горліса-Горського висвітлює героїку холодноряського руху опору, то спогади Петра Дяченка – героїку регулярного війська УНР.

Ще один автор спогадів про співпрацю Армії УНР та холодноряських повстанців Никифор Авраменко – сотник армії УНР, учасник Першої світової війни, бою під Крутами та Першого Зимового походу, згодом – старшина штабу 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР, автор документального свідчення «Спомини запорожця». Н. Авраменко згадував: «Ночували десь близько Чигирини. Місцевість тут широко була опанована повстанчою групою голосного отамана Коцура. Була вона добре озброєна, лічила коло 1500 вояків. Друга група, Чугупаки (так у тексті. – Авт.), держалась лісів, Мотронинського, Чорного, Холодного Яру. Мала з 300 чоловік. Обидві ці групи мали окремі райони, держали зв'язок. Чугупака значно поміг у Черкаській і Смілянській операціях розвідкою, провідниками та трохи патронами. Патріот, учитель з фаху, був на війні офіцером» (Авраменко, Н. 2007, с. 321).

А от про особисті враження від спілкування з отаманом Чучупакою у своїх мемуарах розповідає Валентин Сім'янець, учасник визвольної боротьби 1917–1923 рр., бунчужний 3-ї сотні («Богданівської») полку Чорних запорожців, учасник Першого зимового походу, автор споминів про національно-визвольні змагання (Сім'янець, В. 1976). Він також наголошує на спробі координації дій Армії УНР та холодноряців, що підтверджує достовірність інших джерел. Таким чином, вищезазначені спогади та мемуари створюють комплекс джерел, що дають змогу належним чином дослідити історичні події холодноряського руху опору російським окупантам.

Висновки. Спогади учасників визвольних змагань 1918–1922 рр. є одним із основних джерел дослідження холодноряського руху опору російсько-більшовицьким окупантам. Ступінь їх достовірності та повноти, а також зіставлення вищезазначених джерел дають змогу якісно та глибоко дослідити історичні події селянського повстанського руху на Чигиринщині.

Наявна джерельна база дасть змогу здійснити у подальшому наукові дослідження організаційної та бойової діяльності збройних формувань Холодного Яру проти російських окупантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Авраменко, Н. (2007). *Спогади запорожця: Документальне видання*. Київ: Темпора, 456 с.
- Бухальська, М. А. (2008). Холодноряська республіка в літописі визвольної боротьби українського народу за свою незалежність (1918–1922 рр.). *Гілея*. № 11, с. 48–53.
- Вишнівський, О. (1973). *Повстанський рух і Отаманія: збірник*. Детройт-Мічиган, 109 с.

- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2010). *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру*. Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 512 с.
- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2006). *Холодний Яр*. Дрогобич: “Відродження”, 432 с.
- Горліс-Горський, Ю. Ю. (2012). *“Ми ще повернемося!”: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування*. Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”, 432 с.
- Гребенюк, Г. С., Коваль, р. М., Коротенко, В. В. & Маслак, О. О. (1997). *Кость Блакитний, отаман Степової дивізії*. Київ: Незборима нація: Просвіта, 97 с.
- Гуржій, О. І. (упоряд.). (2004). *Історія війн і збройних конфліктів в Україні*. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 520 с.
- Дорошенко, М. (1973). *Стежками холодноярськими. Спогади 1918–1923 рр.* Філадельфія, 220 с.
- Доценко, О. (1932). *Зимовий похід (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)*. Варшава, 398 с.
- Дяченко, П. (2010). *Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР*. Київ: Стікс, 448 с.
- Коваль, Р. М. (1998). *Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії*. Київ: Правда Ярославичів, 615 с.
- Коваль, Р. М. (2001). *Повернення отаманів Гайдамацького краю*. Київ: Діокор, 288 с.
- Коваль, Р. М. (2003). *Ренесанс напередодні трагедії*. Київ: Діокор, 92 с.
- Коваль, Р. М. (2006). *Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу*. Київ – Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 624 с.
- Коваль, Р. М. (2007). *Операція “Заповіт”. Чекістська справа № 206: Історичний нарис*. Вінниця: “Державна картографічна фабрика”, 232 с.
- Коваль, Р. М. (2013). *Чорний Ворон: п’ять біографій*. Кам’янець-Подільський: ПП “Мошак М. І.”. Історичний клуб “Холодний Яр”. 96 с.
- Коваль, Р. М. (ред.). (1996). *Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів*. Київ: Незборима нація, 317 с.
- Ковальчук, М. А. (упоряд.). (2007). *Омельянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920)*. Київ: Темпора, 608 с.
- Козельський, Б. (1926). *Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство)*. Харків: Державне видавництво, 148 с.
- Лободаєв, В. М. (2010). *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* Київ: Темпора, 672 с.
- Лютий-Лютенко, І. М. (1986). *Вогонь з Холодного Яру. Спогади*. Детройт: Друкарня Namtramck Printing, 151 с.
- Митрофаненко, Ю. С. (2016). Збірник 21. Холодний Яр в історії української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. № 21, с. 82–83.
- Найден, С. П. (1927). Холодноярська держава. *Всесвіт*. № 43, с. 10–12.
- Полікша, С. (1933). Кубанець Федір Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. Ч. 5, с. 16–18.
- Савченко, В. А. (2011). *Атаманищина*. Харків: Фолио, 379 с.
- Середа, М. (1931). Холодний Яр. *Літопис Червоної Калини*. № XII, с. 11–14.
- Сім’янець, В. І. (1976). *Роки козакування. 1917–1923 (спогади)*. Філадельфія: Накладом автора, 419 с.
- Стегній, П. А. (2000). *Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Запоріжжя, 20 с.
- Степовий, Ю. (1947). *В Херсонських степах*. Мюнхен, 127 с.
- Тютюнник, Ю. (1923). *Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. I. (політичний огляд)*. Коломия – Київ: “Трембіта”, 99 с.
- Тютюнник, Ю. О. (2004). *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.* Львів: Універсум, 192 с.

REFERENCES

Avramenko, N. (2007). *Spohady zaporozhtsia: Dokumentalne vydannia* [Memories of a Zaporizhian: Documentary publication]. Kyiv: Tempora, 456 s. [in Ukrainian].

Bukhalska, M. A. (2008). Kholodnoiarska respublika v litopysi vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu za svoju nezalezhnist (1918–1922 rr.) [The Republic of Kholodnyi Yar in the annals of the liberation struggle of the Ukrainian people for their independence (1918–1922)]. *Hileia*. № 11, s. 48–53. [in Ukrainian].

Diachenko, P. (2010). *Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyra 1-ho kinnoho polku Chornyykh zaporozhtsiv Armii UNR* [Black Zaporozhians. Memoirs of the commander of the 1st Cavalry Regiment of the Black Zaporozhians Army of the Ukrainian People's Republic]. Kyiv: Stiks, 448 s. [in Ukrainian].

Doroshenko, M. (1973). *Stezhkamy kholodnoiarskymy. Spohady 1918–1923 rr.* [By Holodnyi Yar paths. Memories of 1918–1923]. Filadelfia, 220 s. [in Ukrainian].

Dotsenko, O. (1932). *Zymovy pokhid (6. XII. 1919 – 6.V. 1920)* [Winter campaign (6. XII. 1919 – 6. V. 1920)]. Varshava, 398 s. [in Ukrainian].

Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2006). *Kholodnyi Yar* [Kholodnyi Yar]. Drohobych: “Vidrodzhennia”, 432 s. [in Ukrainian].

Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2012). “*My shche povernemos!*”: *Spohady. Povist. Poezii. Dokumenty. Lystuvannia* [“We will be back!”: Memoirs. Story. Poetry. Documents. Correspondence]. Kyiv: Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”, 432 s. [in Ukrainian].

Horlis-Horskyi, Yu. Yu. (2010). *Kholodnyi Yar: spohady osavula 1-ho kurenia polku haidamakiv Kholodnoho Yaru* [Kholodny Yar: memories of Osavula, 1st Kuren of the Kholodny Yar Haidamak Regiment]. Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 512 s. [in Ukrainian].

Hrebeniuk, H. S., Koval R. M., Korotenko, V. V. & Maslak, O. O. (1997). *Kost Blakytyni, otaman Stepovoi dyvizii* [Kost Blakytyn, the chieftain of the Steppe Division]. Kyiv: Nezbornyma natsiia: Prosvita, 97 s. [in Ukrainian].

Hurzhi, O. I. (comps.). (2004). *Istoriia viin i zbroinykh konfliktiv v Ukraini* [History of wars and armed conflicts in Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo humanitarnoi literatury, 520 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (1998). *Otamany Haidamatskoho kraiu: 33 biohrafii* [The chieftains of the Haydamak region: 33 biographies]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv, 615 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (2001). *Povernennia otamaniv Haidamatskoho kraiu* [The return of chieftains of the Haydamak region]. Kyiv: Diokor, 288 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (2003). *Renesans naperedodni trahedii* [Renaissance on the eve of tragedy]. Kyiv: Diokor, 92 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (2006). *Koly kuli spivaly. Biohrafii otamaniv Kholodnoho Yaru i Chornoho lisu* [When the bullets sang. Biographies of the chieftains of the Kholodnyi Yar and Black Forest]. Kyiv – Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 624 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (2007). *Operatsiia “Zapovit”. Chekistska sprava № 206: Istorychnyi narys* [Operation “The will”. Chekist case No. 206: Historical essay]. Vinnytsia: “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 232 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (2013). *Chornyi Voron: piat biohrafii* [Black Raven: five biographies]. Kamianets-Podilskyi: PP “Moshak M. I.”, Istorychnyi klub “Kholodnyi Yar”, 96 s. [in Ukrainian].

Koval, R. M. (ed.). (1996). *Heroizm i trahediia Kholodnoho Yaru. Zbirnyk materialiv i spohadiv* [Heroism and tragedy of Kholodnyi Yar. Collection of materials and memories]. Kyiv: Nezbornyma natsiia, 317 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, M. A. (comps.). (2007). *Omelianovych-Pavlenko M. V. Spohady komandarma (1917–1920)* [Omelianovych-Pavlenko M. V. Memoirs of a commander (1917–1920)]. Kyiv: Tempora, 608 s. [in Ukrainian].

Kozelskyi, B. (1926). *Shliakh zradnytstva i avantur (Petliurivske povstanstvo)* [The path of treason and adventures (Petliura rebellion)]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo, 148 s. [in Ukrainian].

Liutyi-Liutenko, I. M. (1986). *Vohon z Kholodnoho Yaru. Spohady* [Fire from the Kholodnyi Yar. Memoir]. Detroit: Drukarnia Hamtramck Printing, 151 s. [in Ukrainian].

Lobodaiev, V. M. (2010). *Revoliutsiina stykhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr.* [Revolutionary environment. The Free Cossacks movement in Ukraine 1917–1918]. Kyiv: Tempora, 672 s. [in Ukrainian].

Mytfofanenko, Yu. S. (2016). Zbirnyk 21. Kholodnyi Yar v istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920-kh rr.: istoriohrafichna tradytsiia ta suchasni innovatsii osmyslennia [Collection 21. Kholodny Yar in the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920s: historiographical tradition and modern innovations of understanding]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 21, s. 82–83. [in Ukrainian].

Naiden, S. P. (1927). Kholodnoiarska derzhava [Kholodnyi Yar state]. *Vsesvit*. № 43, s. 10–12. [in Ukrainian].

- Poliksha, S. (1933). Kubanets Fedir Uvarov – otaman Kholodnoho Yaru v 1919 r. [Fedir Uvarov, a Kuban – the chieftain of Kholodnyi Yar in 1919]. *Litopys Chervonoï Kalyny*. Ch. 5, s. 16–18. [in Ukrainian].
- Savchenko, V. A. (2011). *Atamanshchyna* [Chieftaincy]. Kharkov: Folio, 379 s. [in Russian].
- Sereda, M. (1931). Kholodnyi Yar [Kholodnyi Yar]. *Litopys Chervonoï Kalyny*. № XII, s. 11–14. [in Ukrainian].
- Simiantsev, V. I. (1976). *Roky kozakuvannia. 1917–1923 (spohady)* [Years of cossacking. 1917–1923 (memoirs)]. Filadelfia: Nakladom avtora, 419 s. [in Ukrainian].
- Stehniĭ, P. A. (2000). *Selianski povstannia v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1921–1923 rr.* [Peasant uprisings in the Right Bank part of the USSR in 1921–1923]. (Extended abstract of Candidate’s thesis). Zaporizhzhia, 20 s. [in Ukrainian].
- Stepovyi, Yu. (1947). *V Khersonskykh stepakh* [In the Kherson steppes]. Miunkhen, 127 s. [in Ukrainian].
- Tiutiunnyk, Yu. (1923). *Zymovyi pokhid 1919–1920 rr. Ch. I (politychnyi ohliad)* [Winter campaign of 1919–1920 Part I (political overview)]. Kolomyia – Kyiv: “Trembita”, 99 s. [in Ukrainian].
- Tiutiunnyk, Yu. O. (2004). *Revoliutsiina stykhiia. Zymovyi pokhid 1919–20 rr.* [Revolutionary environment. Winter campaign of 1919–20]. Lviv: Universum, 192 s. [in Ukrainian].
- Vyshnivskyyi, O. (1973). *Povstanskyi rukh i Otamaniia: zbirnyk* [The insurgent movement and Otamaniia: collection]. Detroit-Michigan, 109 s. [in Ukrainian].

Dmytro FURMANCHUK

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

E-mail: holodnuyyar@ukr.net

MEMORIES OF THE PARTICIPANTS OF THE LIBERATION STRUGGLES 1918–1922 AS AN IMPORTANT RESEARCH SOURCE OF THE KHOLODNYI YAR MOVEMENT OF RESISTANCE TO THE RUSSIAN OCCUPANTS

The Ukrainian nation has countless historical events that have been directed toward the pursuit of self-assertion, identity, independence, and prosperity. One of the most prominent examples (but later tragic events) is the peasant resistance movement in the Chyhyryn region during the Russian-Ukrainian War of 1917–1921. These events were silenced by the Soviet totalitarian regime until Ukraine gained independence, and the fallen heroes were labeled as “bandits” and “enemies” of the communist empire. Despite its tragic end, the Kholodnyi Yar organization left a deep mark on Ukrainian history and culture, and its ideals continue to inspire modern Ukrainians in their struggle for independence and self-sufficiency.

The article reveals the links between the events of a century ago and the contemporary challenges facing Ukraine today.

The purpose of the article is to identify and structure the source base, in particular, the memoirs of participants of the peasant insurgency in the Chyhyryn region (1918–1922), and to determine its completeness for future research on the organizational and combat activities of the armed groups of the Kholodnyi Yar.

The main sources are identified and briefly reviewed. Emphasis is placed on the analysis of participants’ memoirs, archival and published documents.

It is concluded that the memories of the participants of the liberation struggle of 1918–1922 are diverse and sufficient for a comprehensive study in the future.

The article emphasizes the importance of preserving the historical memory of the military victory of Kholodnyi Yar as a symbol of the struggle of the Ukrainian people for their freedom and independence today in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war.

Keywords: *Kholodnyi Yar; peasant insurgent movement, national liberation contests, memories, sources.*